

*І.В. Беседовська,
викладач ВКНЗ «Коростишівський
педагогічний коледж імені І.Я. Франка»
Житомирської обласної ради*

Українська педагогічна термінологія

Погляд на українську педагогічну термінологію як на відкриту систему, що постійно еволюціонує і розширює свій функціональний статус, ґрунтується на усвідомленні того, що її розвиток завжди детермінувався запитами національного життя українців, станом європейської науки, від якої Україна ніколи не була відірваною, ізольованою.

Історія виховання у східних слов'ян сягає у глибоку давнину, у часи відокремлення слов'янської мовної сім'ї від загального індоєвропейського масиву. Педагогічна лексика тоді, звичайно, не виділялась як самостійна спеціальна галузь словникового фонду: вона органічно формувалася із понять, пов'язаних з називанням основних життєвих процесів, що свідчить про первинність форм активної практичної діяльності від відповідних понять і термінів.

Педагогічна термінологія історично створювалась на основі власного мовного матеріалу, мовного запасу і за рахунок запозичень із різних мов. Іншомовний шар педагогічної лексики, особливо інтернаціональна педагогічна термінологія, тобто її питома частина, відображає те спільне, що систематично об'єднує кожен із окремих національних терміносистем [4].

Переважно національний характер української педагогічної терміносистеми полягає не тільки у власне кількісному вияві питомих українських і, ширше, східнослов'янських, почасти й слов'янських, елементів, а й у тому, що споконвічно україномовні педагогізми охоплюють базові поняття педагогічної сфери життя, зокрема такі, як *навчання, виховання, освіта, навчитель, учитель, викладач, освітянин, учень, молоде покоління, ВНЗ, середня школа*. Та й сам педагогізм *школа*, будучи історично прадавнім (засвоєний із старогрецької мови), такою мірою українізувався, що його іншомовність зовсім не відчувається, встановлюється лише лінгвістичним аналізом. Ще більшою мірою це стосується похідних лексем типу *школяр, шкільний* та інших.

За походженням терміни поділяються на такі групи.

Першу групу, основну, становлять терміни, що виникли на власному ґрунті: *іменник, прискорення, перебудова, тиск, наклад, давній, усупільнювати* і подібні.

Педагогічні явища як форми активної практичної діяльності існували до того, як виникли науково-педагогічні поняття і відповідні терміни. Педагогічні найменування у точному розумінні цього слова створюються у Давній Русі разом з появою шкільного навчання.

Дослідження пам'яток показує, що давньоруська мова дуже добре зберегла успадковані з праслов'янської мови назви багатьох понять, пов'язаних з мисленням, мовленням людини, показом її рис характеру, нахилів та уподобань, тобто тих понять, які характеризують внутрішній світ людини. Ці лексеми становлять основу педагогічної лексики української мови, оскільки саме вони стали основою для багатьох сучасних педагогічних словосполучень і термінів. Наприклад: *розумь* (у пам'ятках часто фіксується старослов'янська форма *разумь*), *розумьный*, *умьный*, *моудрый*, *умьти*, *розумьти*, *мыслити*, *думати*, *вьдати*, *вьсти*, *знати*, *памать*, *грѣхъ* „помилка” (значення „гріх” з'являється після прийняття християнства), *истина*, *вьра* тощо [5].

Більшість педагогічних лексем ще у давньоруській мові відзначалися полісемічністю і здатністю вступати у синонімічні відношення. Так, лексема „слово” поруч із основним – „звукове вираження поняття” – виступала із значенням „розповідь”, „порада”, „наказ”, „назва літературного жанру” та ін.

Давньоруські пам'ятки фіксують велику кількість лексем, пов'язаних з освітою і навчанням: *учитися*, *ученьє* (під впливом церковнослов'янської мови цей іменник набуває і значення „віровчення, догмати релігії”), *ученьє книжьное*, „навчання грамоти”, *учитель*, *ученикъ*, *невьжа*, *невьголось* „невіглас”, *писати* (*пѣсати*), *азѣбуки* (цей термін є давньоруською калькою грецького слова *алфавіт*, тобто утворений від сполучення перших двох літер алфавіту *азь* і *буки*), *чърнило*, *писало* тощо.

Із запровадженням християнства на Русі історія педагогіки пов'язує терміни *богословська освіта*, *монастирські школи*, *аскетичне виховання*. Починаючи з кінця XI – початку XII ст., у пам'ятках давньоруської писемності з'являється поняття „навчання грамоти”, під яким розуміли навчання дітей читання, письма, лічби й хорового співу. За обсягом знань „навчання грамоти” було рівнозначне елементарній початковій освіті, тому в історії педагогіки для цього періоду вживається термін *школи грамоти*. Навчання у таких школах починалося з вивчення *буквиці* (так називали азбуку). Основними методами і прийомами навчання в історії педагогіки для цього періоду є такі: *букво-складовий метод навчання*, *хорове повторення букв за вчителем*, *самостійне вивчення азбуки*, *читання акровіршів*, *зазубрювання текстів*, *демонстрація і розгляд ікон* (звичай приносити до школи ікони був заборонений лише в кінці XVI ст.), *лічба за допомогою великого пальця і суглобів інших пальців*, *хоровий спів* тощо.

У давньоруський період існували також різні форми опіки і виховання дітей – індивідуальна та громадська опіка. Обов'язки опікуна і його педагогічні функції визначались словом *печаловаться*, що означало „турбуватися про сиріт, як про рідних дітей”. Слово *печальник* означало „наставник, благодійник, виконуючий обов'язки батька” [3].

Дослідження давньоруської лексики показало, що праслов'янські слова утворюють абсолютну більшість складових елементів багатьох тематичних груп давньоруської мови, які входять до складу педагогічної лексики. У пам'ятках також чітко простежуються спільнослов'янські лексичні новотвори, які виникли в результаті афіксальної і семантичної деривації.

Внаслідок міжмовних контактів, культурних і політичних зв'язків з іншими країнами (особливо з Візантією) давньоруська мова засвоїла певну кількість лексем з інших мов. Серед педагогічної лексики найпомітнішими є запозичення із старослов'янської мови, яка поруч із давньоруською в X–XIII ст. була літературною мовою Русі, а також із грецької мови.

Пам'ятки писемності XIV– XV ст. дають досить повне уявлення про склад педагогічної лексики староукраїнської мови на початковому етапі її самостійного розвитку [4; 7]. Процес дальшого становлення педагогічної лексики здійснювався на основі давньоруського мовного фонду. Поряд із семантично спеціалізованими лексичними одиницями, що функціонували уже в давньоруській мові (*знати, мыслити, писати, розумѣти* та ін.), засвідчуються похідні від них лексеми на позначення понять, пов'язаних з освітою і вихованням. Більшості зафіксованих у пам'ятках педагогічних лексем була властива полісемія (особливо для тих, що виражали абстрактні поняття). Частина успадкованих з давньоруської мови слів виступає з новими значеннями. Іншомовні запозичення виявляються у цій групі лексики незначною мірою. Як правило, це поодинокі грецизми та латинізми, запозичені переважно ще в давньоруський період, а також слова старослов'янського, польського та чеського походження. Наприклад: грец. *дидакалія* „церковна школа”, *даскал* „дяк, учитель”, *грамота, граматика, философъ*, лат. *школа*.

Протягом XVI – XVIII ст. відбувається процес дальшого збагачення і стабілізації педагогічної лексики української мови. Це пов'язується насамперед з діяльністю братських шкіл і Київської колегії, популяризацією нових педагогічних ідей і позитивного педагогічного досвіду, зокрема прогресивних поглядів Яна Амоса Коменського.

Розвиток лексики, пов'язаної з навчанням і вихованням, відзначається в період XVI – XVIII ст. рядом історичних особливостей. У межах основних семантичних полів значно зростає понятійна розгалуженість, відбуваються зміни окремих семантичних груп. Багато педагогічних лексем фіксується вперше.

Цей період в історії української літературної мови позначився зародженням і поступовим розвитком наукового стилю. З'явилася значна кількість пам'яток, в яких, на відміну від офіційно-ділових, набагато повніше фіксувалася лексика, пов'язана з духовним життям людини: твори історико-географічного змісту, філософські діалоги і трактати, праці з різних галузей науки.

Розвиткові педагогічної лексики у період XVI – XVIII ст. сприяло й те, що в цей час з'являється багато навчальної і методичної літератури: *азбуки, лексики, глосарії* (рукописні словники) та ін. Відзначимо „*Лексіконъ славеноросскій и имень Тлъкованіє*” П. Беринди (1627 р.), в якому серед семи тисяч слів значна частина пов'язана з питаннями виховання, освіти й навчання. Так, науку про виховання П. Беринда називає старослов'янським словом *пѣстунство*, пояснюючи його терміном *педагогія*. Це дає підставу вважати, що в Україні вже на початку XVI ст. сформувалося чітке уявлення про педагогіку як науку про виховання. Відповідно до цього автор називає вихователя

пѣстунъ: педагогъ, дѣтководитель. Терміном *вихованьє* пояснюється старослов'янізм *вѣскрѣмлєніє*, а термінами *догма, наука, устава* – *вєленіє* [4].

Водночас із спеціалізацією побутових назв відбулась подальша інтернаціоналізація у галузі педагогічного словника. Переважна більшість запозичень була грецького, латинського, російського походження, рідше польського, німецького тощо. Це свідчить про європейський контекст української освіти.

У формуванні наукового стилю української мови і в розвитку педагогічної термінології виняткове значення мала діяльність визначних українських громадських діячів, учених і письменників того часу, насамперед І. Франка, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, А. Кримського, М. Сумцова, М. Коцюбинського та ін. У науково-публіцистичних і художніх творах, епістолярній спадщині цих діячів засвідчена велика кількість педагогічних лексем, які репрезентують основні семантичні поля педагогіки. Яскравою ілюстрацією цього є педагогічні лексеми, які вживаються у творах І. Франка: *агітація, безпринципність, висказ, вичування, виховувати, вчителювання, вчительство, думання, збочення, зорганізувати, маловчений, неестетичний, обмеженість, професор, розправа „стаття”, самопізнання, сформулювати, тактовність, фаховість* та ін.

Сучасний дослідник мови наукових творів І.Я. Франка Євген Регушевський небезпідставно стверджує, що письменник надавав перевагу інтернаціональним термінам, не термінам-калькам, що популяризували інші автори, які часто вживав паралельно із термінами, утвореними на національному ґрунті [6; 28]. Як приклад уживання в працях І.Я. Франка термінів-дублетів дослідник наводить *двоїстість/дуалізм* та *єдність/монізм*. Ці терміни у науковій мові кінця ХІХ ст. вживалися як абсолютні синоніми. І.Я. Франко розумів нерівноцінність українських відповідників *двоїстість та єдність*. «Термін «*двоїстість*» хоча і не кращий від терміна «*дуалізм*», але влучніший (семантично більш конкретизований), ніж термін «*єдність*» [6; 29]. Це, як вважає Є.С. Регушевський, «відчував І.Я. Франко, бо він ніколи не вживав термін «*двоїстість*» з інтернаціональним дублетом, а користувався ним як рівноцінним синонімом», натомість, вживаючи лексему *єдність*, І.Я. Франко розуміє «незручність» (полісемантичність) цього терміна і «кожного разу подає у дужках інтернаціональний відповідник» [6; 28].

Визначне місце в історії української педагогіки посіли праці та сформульовані в них педагогічні ідеї М. Костомарова „Книга буття українського народу”, „О преподавании на южнорусском языке”, П. Куліша „Грамматика”. Назавжди увійшла в золоту скарбницю світової педагогічної культури і творча спадщина видатного українського педагога К.Д. Ушинського. У своїх працях він далі формував термінологічну систему педагогіки, її принципи, методіку навчання та виховання [1].

Протягом ХІХ – поч. ХХ ст. тривало далі збагачення української педагогічної лексики у зв'язку з певним розвитком середньої та вищої освіти в Україні. Унаслідок постійної реорганізації системи освіти у цей період фіксуємо численну кількість школознавчих педагогічних лексем: *гімназія,*

повітова школа, парафіяльна школа, духовне училище, ліцей, інститут шляхетних дівчат, університет, академія, шкільна реформа, земська школа, учительська семінарія, учительські курси, недільна школа, комерційне училище, колегія тощо.

Постійна взаємодія основного словникового фонду з периферійною частиною лексики пов'язана не тільки з процесом термінологізації, а також і з розвитком у застарілих словах (архаїзмах та історизмах) нових значень, експресії, оцінних, стилістичних або функціональних особливостей (*гімназія, ліцей, ліцеїст, гімназист, гімназистка* та ін.). Колишні історизми функціонують у педагогічній лексиці з оновленим значенням. „Оживлення” застарілих слів узгоджується з дією тенденції до мовної економії, виступаючи засобом удосконалення педагогічної лексики.

Відродження національного в педагогіці заявляє про себе низкою слів, які мають у складі такої обов'язковий ад'єктивний компонент, як *національний*, напр.: *викладання літератури в національній школі, відродження і розвиток національної освіти в Україні, відродження національної школи, національна освіта, концепція сучасного українського національного виховання підростаючого покоління, концепції національної школи, національна система виховання, національна система освіти світового рівня, національна спрямованість перепідготовки спеціалістів, національне виховання учнів, національне в українській педагогіці* та ін. Серед конструкційних компонентів аналітичних інновацій частотними є і ті з них, які мають у своєму складі субстантив *екологія*. Це давнє запозичення з грецької мови, пройшовши процес розширення своєї семантики, увійшло до основного словникового складу української мови. Синонімічними відповідниками до слова *екологія* виступають словосполучення *охорона навколишнього середовища, охорона довкілля*. Зауважимо, що останній з них завдяки актуалізації незаслужено призабутого слова *довкілля* більш частотний.

Педагогічна лексика – упорядкована, галузева підсистема мови і науки, яка характеризується системно-мовною і предметно-логічною єдністю свого змісту; вона є складовою частиною загальнолітературної мови, використовує її засоби вираження, функціонує за її законами.

Основу української педагогічної термінології складають слова загальнонародної мови. Їхнім ядром є давньоруський лексичний фонд, що сягає епохи праслов'янської єдності. Ці лексеми становлять основу педагогічної лексики української мови, оскільки саме вони стали базою для багатьох сучасних педагогічних словосполучень і термінів, утворених у результаті афіксального і семантичного словотвору. Формування педагогічної терміносистеми здійснювалося в основному на питомій мовній основі із залученням запозичень із чужих мов. Серед таких найпомітнішими є запозичення із старослов'янської, грецької мов, латини.

Список використаних джерел

1. Бабишин С. Школа та освіта Давньої Русі IX – першої половини XII століття. – К. : Наукова думка, 1973. – 254 с.
2. Безпояско О.К. Іншомовні префікси в українській мові // УМЛМ. – 1979. – № 7. – С. 28 – 33.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови // Укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
4. Зелінська О.Ю. Педагогічна лексика української мови XVI – XVIII ст. // Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Уманський держ. педагог. ун-т. ім. П.Тичини. – К., 2003. – 20 с.
5. Разумейко М.С. Педагогическая лексика украинского языка: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02. / Ин-т. языкознания им. А.А. Потебни НАН Украины. – К.: 1995. – 18 с.
6. Регушевський Є.С. Нариси про мову наукових праць І.Я. Франка / Є. Регушевський. — Сімферополь: Таврія, 2006. — 194 с.